

ISSN 2224-5294

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ

Х А Б А Р Л А Р Ы

ИЗВЕСТИЯ

НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

ҚОҒАМДЫҚ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ
ҒЫЛЫМДАР СЕРИЯСЫ

СЕРИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ
И ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

4 (314)

2017

1962 ЖЫЛДЫҢ ҚАҢТАР АЙЫНАН ШЫҒА БАСТАҒАН

ИЗДАЕТСЯ С ЯНВАРЯ 1962 ГОДА

PUBLISHED SINCE JANUARY 1962

ЖЫЛЫНА 6 РЕТ ШЫҒАДЫ

ВЫХОДИТ 6 РАЗ В ГОД

PUBLISHED 6 TIMES A YEAR

АЛМАТЫ, ҚРҰҒА

АЛМАТЫ, НАН РК

ALMATY, NAS RK

Aidyn Zhalmyrza

Associate Professor of Turkic Studies Department of the L.N.Gumilyov Eurasian
National University
Astana, Kazakhstan

**SOCIO-LINGUISTIC POSITION OF KUMYK RESIDENTS IN
KAZAKHSTAN: HISTORICAL INFORMATION AND QUESTIONED
ANALYSIS**

Abstract. This article states about the short history of Kumyks, why did they come to Kazakhstan and their cultures, religion, language and literature.

The project-related research “Interaction of Turkic Languages and cultures in the post-Soviet Kazakhstan” is focuses on the interaction of languages and cultures of Turkic groups in Kazakhstan. In order to collect information on self-identification, language use, the attitude towards education in the mother-tongue, the historic aspects of the settlement [such as deportation], interethnic relationships, the maintenance of the specific culture, and the role of religion, a nationwide survey is carried out in Kazakhstan. Kazakhstan is is a multiethnic, multilingual country with more than 126 ethnic groups. These groups consist of refugees, migrants, exiled and indigenous people of that area. One of those ethnic groups are the Turkic-speaking community, which consists of 25 Turkic speaking ethnicities.

I will also discuss in this paper how Kumyk diaspora could save these values, customs and traditions. I will argue the project of international questionnaire's conclusions and audio materials titled "Language and Cultures in the Post-soviet Kazakhstan" made by Kazakhstani and German scientists.

Key words: Kazakhstan, Kumyk, diaspora, history of Kumyks, Turkic groups in Kazakhstan.

ӘОЖ 800.1:943.42

Айдын Жалмырза

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті түркітану
кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
Астана, Қазақстан

**Қазақстанда тұратын құмықтардың әлеуметтік-лингвистикалық
жағдайы: тарихи анықтама және анкеталық талдау**

Аннотация. Бұл мақалада қарақалпақтардың қысқаша тарихы, қазақ жеріне келуі мен себептері, олардың мәдениеті, діні, тілі, жазуы мен әдебиеті және бұл құндылықтардың қарақалпақ диаспорасы шеңберінде сақталуы, кәсібі, дәстүрлерін сақтай білуі секілді мәселелер қарастырылып,

қазақстандық және неміс ғалымдарының бірігіп жүргізген «Пост-кеңестік Қазақстандағы түрік халықтарының тілі мен мәдениетінің арақатынасы» атты халықаралық жобасының сауалнама қорытындылары, аудио материалдары талданады.

Аталмыш халықаралық жоба Қазақстандағы түріктілдес топтардың тілдері мен мәдениеттерінің өзара әрекеттесуін зерттеуге бағытталған. Қазақстан көп ұлтты, көп тілді, көп конфессиялы мемлекет, онда 120-дан астам түрлі этнос өкілдері бар. Қазақстанда түрік тілдерінің ішіндегі қыпшақ, оғыз және қарлұқ тобында сөйлейтін 25 түрік тілдерінің өкілдері тұрады. Қазақстандық түрік тілдерінің көпшілігі экзогендік тіл тобына жатады, яғни олардың Қазақстаннан тыс жерлерде өзінің шекарасы бар және өздерінің негізгі тілдерін сол жерде пайдаланады.

Түйін сөздер: Қазақстан, құмық, диаспора, құмықтардың тарихы, Қазақстандағы түрік халықтары

Құмық түріктері ұлт ретінде X-XI ғасырларда қалыптасқан халықтардың бірі. «Құмық» атауының шығуы туралы түрлі пікірлер айтылып, зерттеулер жүргізіліп келеді және оның түрлі этимологиялық түсініктемелері де бар [1]. Зерттеушілердің көбі IX ғасырдағы қимақтардан мұра болып қалған атау деп біледі. «Къумукъ» - құмық этнонимінің шығуы туралы бір-біріне кереғар пікірлерді көптеп келтіруге болады. А. Бакиханов, С.А. Токарев, А.И. Тамай секілді көптеген зерттеушілер ортағасырлық қыпшақ одағындағы құмық пен кимақ этнонимдерін өзара байланыстыра қарастырады.

Тарихи деректерге сүйенсек, құмық этнонимі ерте ортағасырлық түрік тайпалары тілдерінің таралу кезеңінде пайда болды (III-XI ғғ.). Әзірбайжанның көрнекті этнотарихшысы Г.А. Гейбуллаев анықтағандай, әрбір этноним сол тілді тұтынушылардың грамматикалық ережелеріне сәйкес қалыптасады [2, 52 б.]. Құмық этнонимі де осылай қалыптасты. Сонымен, біз бұл этнонимді шығу тегі түрік сөзі болып табылатын этимологиялық екі бөліктен – *құм* түбіріне көп мағыналы+ -қ (-ақ, -оқ, -ұқ) (жинақтаушы көпше мағыналы) жұрнақтан тұрады деп топшылаймыз. Бұл грамматикалық және семантикалық жағынан «адам», «тайпа» мағынасына саятын *ғұн*, *кұн*, *ғұннұғ*, *құмық*, *қынық*, *құман* секілді түріктік атаулармен түбірлес [3].

Құмықтардың шығу тарихы туралы зерттеулерде күрмеуі шешілмеген мәселелер жетерлік. Сондықтан да зерттеушілер пікірі екі топта сараланады: бірі құмықтарды ерте кезде ауып келгендер десе (С.М. Броневский, И.Клапрот, А.Вембери), екінші таптағы ғалымдар түріктік элементтерді бойына сіңірген тұрғылықты халық ретінде қарастырады (В.В. Бартольд, С.А. Токарев). Олардың кейбірі *ғұн-бұлғар* және *хазар тайпаларымен*, ал басқалары қыпшақтармен араласуының нәтижесінде пайда болған деп топшылайды [4, 3 б.]. Әрине, бұл болжамдардың барлығы нақты дәлелдер мен дәйектемелерді талап етеді. Сондықтан да құмықтардың тегін шумер, сак, *ғұн*, *хазар*, қыпшақтардан іздеген К.С. Кадыраджиев [5], М. Аджиев [6], А. Кандауров сияқты зерттеушілер өз дәлелдемелерін ұсынды. Аталмыш халықтың этногенезі мәселелері Я.А. Федоров [7], А.В. Гадло [8] и Г.С.

Федоров-Гусейнов [4] сынды ғалымдардың еңбектерімен салмақтана түседі. Жалпы зерттеулер қорытындысы құмықтардың Дағыстанды ежелден мекендеп келе жатқандығын дәлелдейді.

Қазақтар мен құмықтардың этникалық байланыстары туралы ерте ғасырдан бастап сөз етуге болады. Бір қызығы, құмықтардың өздері армян ескерткіштерінде «қазақ» атауымен де аталған көрінеді [9, 93 б.]. Мұнда «қазақ» сөзі этнос атауы емес, сол этностың жауынгерлік сипатын таныту үшін айтылса керек. Екі туыс ұлттың арасындағы бізге белгілі болған этнонимдік, соционимдік және топонимикалық параллелизмдерді санамалай өтейік: қазақтың орта жүзі құрамында кездесетін арғын руына ұқсас Шешенстан құмықтарының жерінде Аргун деген өзен бар; құмық тілінде сөйлейтін ноғайларда алаш, конгурат, уйгур, маджар, найман, уйсун, ас және кипчак деген ру атаулары кездеседі [10, 93 б.]. Сондай-ақ қыпшақтар кезеңінен жалғасып келе жатқан байланысын куәландыратын қазіргі құмық жеріндегі Манас елді-мекенін, Бекенез өзенін, Қарқар жотасын айтуға болады. Дәл осы атаулар Шығыс Қазақстанда да Манас қыстауы, Бақанас өзені және Қарқар тауы болып кездеседі [11, 125 б.]. Түріктердің көне тайпаларының бірі болған Қаңлы атауына сәйкес келетін құмықтардың Бұйнақ ауданында 1970 жылдарға дейін Қаңғалы деген екі шаруа қожалығы болыпты. Тарихи шындықтың әдеби шындыққа ұласатын заңдылығына сәйкес, қазақ-құмық фольклорлық параллельдер де кездеседі. Құмық ауыз әдебиетінің Эр-Таргу батыры қазақ эпосындағы «Ер-Тарғынды» еске түсірсе [12], Кесе деген әзіл әңгімелердің бас кейіпкері қазақтың атақты Алдар Көесінің құмықша нұсқасы екені белгілі [13]. Құмықтарда да ортақ түрік әдебиетінің үлгілері ретінде «Къыркъ кыз» аңызы бар. Құмықтардың эпикалық жырларының циклі «Канна казак йырлар», яғни «Қазақтардың қысқа жырлары» деп аталынады [10]. Құмық классикалық әдебиетінің негізін салушы тұлғаның есімі Йырчи Казак деген атпен белгілі. Мұндай этнонимдік және топонимикалық параллелизмдер кездейсоқ орын алып отырған жоқ. Демек, бұл – екі ұлттың туыстық байланыстарының тарихтағы іздерінің көрінісі. Қазақ-құмық этникалық байланыстары туралы сөз болғанда, Алаштың ірі қоғам және мемлекет қайраткері, тарихшы, ағартушы, қазақтың тұңғыш темір жол инженері, 28 жасында ІІ Мемлекеттік Думаға депутат болып сайланған, Түркістан Мұхтариятының премьер-министрі болған М.Тынышбаев туралы айтпасқа болмас. Себебі М. Тынышбаев құмық генералы Али Шейх-Алидың қызы Аминаға үйленіп, кейін өзі тұтқынға түскенде балаларының қауіпсіздігі үшін олардың тегін әйелінің тегіне жаздырады [10]. Құмық этнографиясының негізін қалаушылардың бірі саналатын Д.Шихалиев сол Алаш арысының ұрпағы [14].

Каспий теңізінің екі жағында қоныстанған туыс қазақ-құмық этносаралық байланыстары дағыстандықтардың жаппай қазақ жеріне қоныстанумен тағы да тығыз орныға түсті. Саяси қуғын салдарынан дағыстандықтар ХІХ ғасырдың соңынан бастап Қазақстанға жер қоныстана бастады. 1944 жылы құмықтар да жаппай депортациялануды бастан кешіп, бір бөлігі қазақ жеріне қоныстандырылды.

Құмықтар антропологиялық ерекшелігі бойынша, Каспий маңы халықтарымен бірге (әзербайжандар, Кавказ күрдтерді, цахурлар, таттар) үлкен европеид нәсілінің құрамындағы балқан-кавказ нәсілінің кавкасион тобына жатады. Кейде каспийлік түр ерекшелігімен Жерорта теңізі нәсілі немесе үнді-ауған нәсілі ретінде қарастырылады [15].

Құмықтардың басым бөлігі Ислам дінінің сунит ағымының Шафи масхабын, ал аздаған бөлігі Ханафи масхабын ұстанады. 1992 Махачкалада Дағыстан мұсылмандары Діни басқармасының ыдырау нәтижесінде Құмық мұсылмандарының діни басқармасы құрылды [16]. Халықаралық жобаның сауалнамасына қатысқандардың 90,9%-ы ислам дінін ұстанып, діни әдет-ғұрыптарды орындайтындарын және тек мұсылмандармен некелесетінін білдірді [17].

Құмықтардың негізгі өмір сүру ареалы – РФ-сының Дағыстан өлкесі, яғни Терек және Уллучай өзендері арасындағы Хасавюрт, Бабаюрт, Қызылюрт, Буйнақ, Дербент, Қайтағ, Қаякет, Қарабудағкент деген сегіз аудан. Сондай-ақ Ичкерия, Солтүстік Осетия мен Ставрополь өлкесінде де құмық қоныстары табылады. Өте шағын диаспора ретінде Иран, Сирия, Түркия мемлекеттерінде және Қазақстанда да өмір сүреді. 2009 жылы жүргізілген санақ мәліметтері бойынша, құмық халқының жалпы саны шамамен 505.000 адамды құрайды, оның 503 060-ы Ресей территориясында, 1 113-і Украина, Белоруссия, Латвия секілді елдерде өмір сүреді [18]. Ал Қазақстандағы құмық диаспорасының өкілдері Маңғыстау және Жамбыл облыстарында шоғырланған. Халық санағының қорытындысы бойынша Қазақстандағы құмық диаспорасы халқының динамикасын төмендегідей: 1970 жылы – 354 адам; 1979 жылы – 873 адам; 1989 жылы – 1700 адам; 1999 жылы – 643 адам; 2009 жылы – 481 адам.

ҚР Статистика жөніндегі агенттігінің деректері құмық диаспорасының халық саны 1989 жылға дейін қарқынды түде артып, ал 1999 жылдан кейін кемігенін көрсетеді. Қазіргі таңда бес жүзге жуық құмық Қазақстанның негізінен батыс пен оңтүстік және басқа да аймақтарында өмір сүруде. Халықаралық жобаның сауалнамасына қатысқан 12 құмықтың Қазақстандағы тұрғылықты жері төмендегідей көрініс табады: 4 адам (30,8%) – Ақтөбе облысында, 3 адам (21,1%) – Оңтүстік Қазақстан облысында, 2 адам (15,4%) – Қарағанды облысында, 1 адам (7,7%) – Жамбыл облысында, 1 адам (7,7%) – Ақмола облысында тұратынын белгілесе, 2 адамның (15,4%) – мәліметі жоқ.

Қазақстандағы «Дағыстан» мәдени орталығы алғаш 1996 жылы Алматы қаласында, ал 1997 жылы Маңғыстау облысының Ақтау қаласында ашылды. Қазір ондай орталықтардың саны бесеу. Атырау қаласында «Салам» Дағыстан ұлттық-мәдени орталығы, Қарағанды қаласында «Дағыстан ұлттық-мәдени орталығы» атты қоғамдық бірлестіктер жұмыс істейді. Құмықтар осындай орталықтар мен қоғамдық бірлестіктердің ұйытқысымен түрлі мәдени шаралар ұйымдастырып, өздерінің ұлттық құндылықтарын дамытуға мүмкіндіктерін арттырып отыр. Құмықтардың да Қазақстанда өмір сүріп жатқан басқа да ұлт өкілдері секілді барлық құқықтары қорғалған.

«Сіздің этносыңызға қандай дәстүрлер тән?» деген сұрақ жауаптарын келесідей саралап көрсетуге болады: «қонақжайлылық пен үлкендерге іззет» - 2 адам (15,38%); «Бесік той мен сүндет той» - 1 адам (7,7%); «қонақжайлылық» - 1 адам (7,7%) және 9 адамның (69,2%) жауабы анықталмаған.

Бұл тақырыпты тарқату үшін халықаралық жобаның аудио және бейнежазбалары мен бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланған кейбір қатысты материалдарды негізге аламыз. Қазақстандағы құмық ұлтының өкілдері, бейнежазбалардың кейіпкерлері Жамбыл облысының Мерке ауданында тұратын ерлі-зайыптылар. Олардың әке-шешелері Құмықтың Құтан деген жерінде көрші болыпты. Діндар болғандары себепті халық жауы деген айыптаумен 1935 жылы бірі – қазақ жеріне, ал екіншісі – қырғыз жеріне жер аударылады [18]. Қазақстанға келген құмық отбасы қырғыз жеріне кеткен құмық отбасының қызына құда түсіп, екі жасты үйлендіреді. Олардың қазір төрт қызы мен бір ұлы бар. Баяндамада қазақ жеріндегі құмықтар туралы мәліметтерді осы отбасының айтуы бойынша ұсынатын боламыз. Құмық отбасыларында жастарды ата-аналары таңдап үйлендіреді. Қыз алып қашу салты да кездеседі. Құда түсу дәстүрінің ерекшелігі – күйеу жақтан қыз сұрап баратын саушылар бір емес, бірнеше рет баруы тиіс. Қалыңмал беріледі. Бұл құмықша «кылым» деп аталынады. Қызды да жасауымен ұзатады. Қыз жасауын «қызның үй дүнясы» (qəznəŋ ʏj dʏnjasənə) дейді. Ал Дағыстандағы құмық тілінде бұл сөз сеп (кыызгъа берилеген мал опуракъ) деп айтылады екен [19]. Бір қызығы, қазақ тілінің оңтүстік диалектісінде де қыз жасауы «сеп» деп айтылады.

Бала дүниеге келгенде 7-ші күні қой сойылып, еті жеті көршіге таратылып, қалған еті үйде асылып «хақлық» беріледі. Сәбиге ат қойылып, құлағына азан шақырылады. Аттары көбіне ислам дінінің әсерімен араб есімдері болып келеді. Соңғы уақыттары орыс есімдерінің әсері де көрінеді. Бала бесікке салынады. Бірақ әлди орнына «назумы» немесе «зикро» айтылады. Бұл екеуі де Алла мен пайғамбарларына мадақ жыры іспетті. Құмық бесіктері қазақ бесіктерінен жасауымен ерекшеленеді [20]. Сүндет тойы тойланады. Алайда құмықтардың барлық тойларында ешқандай музыка мен ән-би деген сауықшыл салттар болмайды. Тойға жиналған жұрт ер, әйел бөлек отырып зикро айтады, яғни Алланы зікір етеді.

Қазақстандық құмықтар мал және егін шаруашылығымен айналысады. Төрт түліктен көбіне жылқы мен қой асырайды. Негізінен құмықтар басқа да шафи масхабын ұстанушылар секілді ат етін жемейді. Бірақ Қазақстандағы құмық өкілдері қазақ сияқты соғымға жылқы сояды. Сәйкесінше көкпар ойынына да әуесқой болып, жастайынан асық та ойнайды. Құмық күресін «сунна» деп атайды. Ал Дағыстанда бұл спорт түрі «тутуш» деп аталынады екен. Қазақстандағы құмықтар жылқы баққанымен, қымыз жасауды білмейді. Айранды «куверде» (күбі) пісіп, ұзақ шайқатып, майын алады. Ұлттық тағамдары ретінде «мант жапрақ», «хинкали» мен «күрзенің» орны ерекше.

Әйелдерінің жұмыс күндері таңғы дұғамен басталады. Күнделікті айтатын дұғаларынан ислам тарихынан жақсы хабардар екендіктері

байқалады. Сауалнама жауаптары негізінде қазақстандық құмық халқының ұлттық дәстүрлерінен қол үзбегендігін көреміз, сонымен қатар қазақтың дәстүрлерінің әсері де байқалады. «Көрші этностардың әсерімен дәстүрлеріңізге қандай өзгерістер енген?» деген сұраққа мынадай жауаптар алынды: «білмеймін» - 6 адам (46,1%); «ешқандай өзгеріс жоқ» - 2 адам (15,3%); «байқаған жоқпын» - 1 адам (7,6%); 4 адамның (30,7%) жауап мәліметтері жоқ. Осы көрсеткіштер және де жоба аясында дайындалған аудио жазба сұқбаттарынан байқалғандай, құмық диаспорасының өкілдері өз этносын қазақтармен өте жақын деп халық деп ойлайды, сондықтан да дәстүрлерінен айтарлықтай айырмашылықтарды айшықтамайды. «Сіздің этносыңыздың дәстүрлерін сақтауға қандай мүмкіншіліктер берілген?» деген сұрақ жауаптары: «барлық мүмкіншілік берілген» - 3 адам (23%); «білмеймін» - 1 адам (7,6%) және 9 (69,2%) адамның жауабы айқындалмаған.

Құмық тілі – Дағыстандағы мемлекеттік тіл болып саналатын 14 тілдің бірі, Қазақстандағы құмық диаспорасының экзогенді тілі. Құмық тілі – Дағыстан Республикасына, Шешенстанның солтүстігіне және Солтүстік Осетияның Моздок ауданына және Түркияға, Таяу Шығыстың бірқатар елдеріне тараған тіл. Құмық түріктері өздерінің ана тілі болып табылатын құмық тілінде сөйлейді және ұлттық әдеби тілі қалыптасқан ұлт болып табылады. Әдеби тілі буйнақ және хасавюрт диалектілерінің негізінде қалыптасқан, Дағыстандағы алты әдеби тілдің бірі болып табылады [22, 320 б.].

Құмық тілі, Н.А. Баскаковтың жіктемесі бойынша, қарашай-балқар, ноғай тілдерімен қатар, түрік тілінің Батыс Ғұн бұтағынан өрбитін «Қыпшақ» тобына жатады [23,18-19 бб.]. XVII ғасырдан Солтүстік-Шығыс Кавказда құмық тілі ұлтаралық қарым-қатынас тілі ретінде және орыс әкімшілігімен ресми тіл болып қалыптасты. Құмық тілі XIX ғасырдың басына дейін Дағыстанның солтүстігіндегі, яғни Дағыстанның тау етегіндегі және жазықтағы аймағына тараған лингва-франка – ұлтаралық қатынас тілі болып табылады. Ресейде 2010 жылы жүргізілген санақ нәтижелері бойынша 426 212 адам құмық тілінде сөйлейді екен. Қазақстандағы басқа да ұлттар секілді құмықтардың да ұлтаралық тілі орыс тілі саналады. 1928 жылға дейін құмықтар араб жазуын, 1928-38 жылдары – латын графикасына негізделген әліпбиді қолданса, 1938 жылдан бастап кириллица әріптерімен жазып келеді. Құмық әліпбиінде 38 әріп, оның ішінде 6 қосымша әріп бар: гъ (ғ/ в), къ (к/ қ), нь (н/ ң), оь (ө/), уь (ү/ ұ), ж (дж/ з). 8 дауысты дыбыс: а, е, ы (ә), и, о, оь, у, уь және тек кірме сөздерде қолданылатын дауысты ә (æ) дыбысы, 23 дауыссыз дыбысы бар.

Құмық халқының жадында эпикалық, лирикалық және «яс» немесе «яс-йыр» деп аталатын (жоқтау) поэзия үлгілері сақталған. Ескі құмық тілінің ерекшелігін сақтай отырып ортақ түрік тілінде өлеңдерін жазған Умму Камал есімді ақын 15 ғасырдағы көрнекті тұлғалардың бірі саналады. Ал құмық жазба әдебиетінің негізін салушы, әрі классикалық ақындары ретінде Йырчы Къзакъ пен Магомед-Афенди Османов есімдерін айтуға болады. Төңкеріске

дейінгі құмық әдебиетінде татар әдебиетінің әсері байқалса, кейінгі кезеңде әзірбайжан әдебиетінің әсерін көруге болады. 20-шы ғасырдың алғашқы онжылдығы құмық әдебиетінің гүлдену дәуірі болып, мынадай ақын-жазушыларымен танылды: Манай Алибеков, Нухай Батырмурзаев және оның ұлы егіз сыңары Зайнал Батырмурзаев, Абуш Карамурзаев, Коччакай Джамалутдин Ханакаев, Магомед-Кади Дибиров, Казияв Али, Адиль-Герей Измаилов, Ансар Кадиев, Абусуфьяна Акаева, Билал Алибеков, Нажмутдин Гайдарбеков, Шихаммат-Кадий Эрпелинский, Абдулхалим Дженгутаевский; Темирболат Бейбулатов, Алипмурза Девлетмурзаев, Магомед Казанбиев, Ачакан Казбеков т.б.. Сауалнамадағы «Сіз ана тіліңіздегі халық ауыз әдебиеті үлгілерін (ертегілер, аңыздар, мифтер, тарихи поэмалар) білесіз бе? Қандай?» деген сұраққа 13 құмық диаспорасы өкілінен төмендегіше жауап алынған: «жоқ» - 7 адам (53,8%); «хабарым ба, жатқа білмеймін» - 1 адам (7,6%); «ұзақ тізіме аламын» - 1 адам (7,7%); «аздап» - 1 адам (7,7%) және 3 адамның (23%) жауап мәліметтері жоқ. Құмық диаспорасы өкілдерінің басым бөлігі (53,8%) ана тілдеріндегі халық ауыз әдебиетінің үлгілерін білмейді.

Сауалнама қорытындысы бойынша, құмық отбасыларының басым көпшілігі аталарының қазақ жеріне қашан және қандай жағдайда қоныс тепкенін дәл, нақты айта алмайды. Сауалнаманың «Қашан көшіп келдіңіз?» деген сұрағына оған қатысушы 13 құмықтың 9-ы, яғни 69,2% нақты жауап бермеген, ал келу себебін олардың 1-еуі (7,6%) «жер аударумен», 3-і (7,1%) «жұмыс үшін» деп көрсетсе, 9-ының (69,2%) жауап мәліметтері жоқ. «Қазақстанға жер аударылдыңыз ба?/депортацияландыңыз ба?» сұрағына 13 адамның 11-і (84,6%) – жоқ, 1 адам (7,7%) – ия деп жауап берген, ал 1 адамның (7,7%) жауап мәліметі ұсынылмаған. Жауап мәліметтерінен құмықтардың мәжбүрлі түрде көшіп келмегендерін көрсетеді.

Сауалнама алынған респонденттердің барлығы дін ұстану және ұлттық салт-дәстүрлер мен ұлттық тағамдарды сақтай білудің, ұлттық танымның қажеттігін көрсетті. Зерттеу сұхбат алу (интервью), сауалнама толтыру және сауалнаманы талдау әдісі бойынша жүргізілді.

Этникалық жіктелім: сауалнама алынған 13 құмық-респонденттің барлығы ер адам (100%). Этникалық таным: төлқұжаты бойынша 13 құмықтың барлығы (100%) құмық деп көрсетілген. Ал ұлттық таным бойынша 13 құмықтың 12-і (92,3%) өздерін құмық, тек 1-еуі (7,7%) өзін орыс ұлтына тиесілі деп таниды. Әкесінің ұлты: 13 адам (100%) – құмық. Сауалнама талдамасы көрсетіп отырғандай. Әке тарапынан құмықтардың ұлттық құрамы тек құмық ұлтынан тұрады. Ал құмықтардың аналық тармағы бойынша құрамында тек үш ұлттың қатыстылығын көреміз: 3 адам (23,1%) – құмық; 1 адам (7,7%) – татар, 1 адам (7,7%) – орыс, 8 адамның (61,5%) жауап мәліметі анықталмаған.

Осылайша, құмық этносындағы аралас некелі жанұяларда әке тармағы басымдылықты құрайды, сондықтан барлық мәлімет әке тарапы бойынша беріледі. Құмық жанұяларында, басқа да ислам сеніміндегі түрік халықтары жанұяларындағы секілді әке беделі өте жоғары саналады. Қазақстандағы құмық отбасыларында аралас неке басым және аралас некеге ешқандай

шектеу қойылмаған. Құмық отбасыларында аралас неке көбіне қазақ және татар ұлтымен құрылғанын көреміз. Құмықтардың аралас некелеріндегі ұлттық үлес салмақ келесідей көрінеді: 6 адам (46,1%) қазақтармен, татарлармен; 4 адам (30,7%) - орыстармен, 1 адам (7,7%) шешендермен, 2 адам (15,3%) басқа да ұлттармен. Ал аралас отбасыларда бала ұлтының белгіленуі төмендегідей көрініс табады: 5 (38,5%) баланың ұлты құмық деп жазылған, 8 (61,5%) баланың ұлты туралы ақпарат жоқ. Талдау нәтижелерінен көрінгендей, сауалнамаға қатысқан құмық өкілдерінің басым бөлігін ерлер құрайды.

Сауалнаманың отбасында мектеп жасына дейінгі балалармен қай тілде сөйлесесіз сұрағының жауабы бойынша қорытындысы: 5 (38,5%) – қазақ және орыс тілінде; 4 (30,8%) – құмық және орыс тілінде; 3 (23,1%) – тек қана орыс тілінде; 1 (7,7%) – тек қана құмық тілінде. *Сауалнаманың отбасында мектеп жасындағы балалармен қай тілде сөйлесесіз сұрағының жауабы бойынша қорытындысы:* 5 (38,5%) – тек қана қазақ тілінде; 4 (30,8%) – тек қана орыс тілінде; 2 (15,4%) – құмық және орыс тілінде; 2 (15,4%) – мәліметі көрсетілмеген. *Отбасында ересектермен қай тілде сөйлесесіз сұрағының талдауы:* 5 (38,5%) – құмық, қазақ және орыс тілінде; 3 (23,1%) – құмық және орыс тілінде; 3 (23,1%) – тек қана орыс тілінде; 1 (7,7%) – тек қана құмық тілінде; 1 (7,7%) – мәліметі көрсетілмеген. *Басқа ұлт өкілдерімен қай тілде сөйлесесіз сұрағының талдауы:* 10 (76,9%) – тек қана орыс тілінде; 1 (7,7%) – қазақ және орыс тілінде; 1 (7,7%) – қазақ және түрік тілінде; 1 (7,7%) – мәліметі көрсетілмеген. Тілдік жағдайды талдау нәтижелері Қазақстандағы құмықтар үшін «тілдік фактордан» туындайтын мәселелердің жоқтығын көрсетті. Құмықтардың көбі (70%) орыс тілін еркін меңгерген немесе олардың басым бөлігі (61,5%) қазақ тілінде түсінісе алады. Респонденттердің ешбірі тілдік негіздер бойынша олардың құқықтарын бұзу фактілерін белгілеген жоқ. Тіл саясатының неғұрлым қолайлы модельдері ретінде қазақстандық құмықтар мемлекеттік тіл – қазақ тілін және ресми тіл – орыс тілін қатар қолданатын «қостілді» болып келеді (80%). Сонымен, тілдік жағдайды талдау қорытындысы бойынша: 5 адам (38,5%) – қазақ, құмық және орыс тілдерінде еркін сөйлейді; 4 адам (30,8%) – башқұрт, құмық және орыс тілдерінде еркін оқиды; 4 адам (30,8%) – қазақ, құмық және орыс тілдерінде еркін жазады; 5 адам (38,5%) – қазақ, құмық және орыс тілдерінде еркін түсінісе алады; 7 адам (53,8%) – орыс тілінде кітап, газет, журнал және хабарландыруларды еркін оқи алады; 7 адам (53,8%) – орыс тілінде дәріс, сұхбат, баяндама, телебағдарламалар мен радиобағдарларды тыңдап, түсіне алады; 5 адам (38,5%) – орыс тіліндегі концерттік және сахналық бағдарламалар тыңдау түсінікті; 9 адам (69,2%) – қазақ және орыс тіліндегі фильмдерді олардың ана тілінде түсіндірудің қажеті жоқ деп жауап берген.

Тұтастай алғанда, Қазақстанда белгілі бір «құмықтық мінез-құлық үлгісін» бөліп қарастыру мүмкін емес, алайда зерттеу нәтижесі бұл этникалық топтың мынадай екі ерекшелігін көрсетеді: оның бірі – қақтығыссыз әлеует болса, екіншісі – этносаралық өзара ықпалдастық үшін ашықтық деңгейінің жоғарылығы.

Құмық халқының құрамы күрделі болып, көптеген тайпалардың бірігуінен құралды. Олар отырықшы халық болып, суармалы егіншілікпен шұғылданды. 8-9 ғасырлардан бері бау-бақша, әсіресе жүзім өсіру, диқаншылық олардың дәстүрлі кәсібі болып келеді. Құмықтар өте ерте кезден мал шаруашылығымен де айналысып келеді. Олар қаруды жасау ісімен де танымал халық. Құмық этносы, әдеттегідей, ауылшаруашылығы және мал шаруашылығымен айналысады, бірақ басқа да мамандықпен жұмыс істейтіндері де бар. Мұны мәліметін ұсынған 13 респонденттің төмендегі жауаптарынан көре аламыз: 4 адам (30,7%) – студент; 3 адам (23,1%) – қызмет көрсету саласында; 2 адам (15,4%) – мұғалім, оқытушы; 2 адам (15,4%) – оқушы; 1 адам (7,7%) – мемлекеттік қызметкер; 1 адам (7,7%) – жұмысшы.

Зерттеу нәтижелерін мынадай тұжырымдармен қорытындылауға болады: құмықтар мен қазақтар гендік әрі тілдік ерекшеліктерімен өте жақын туыс ұлт болып табылады және олардың өзара байланыстарының тамыры тереңде жатыр; қазақ пен құмық арасында кездесетін параллелизмдер екі ұлттың этногенезінің сабақтас екендігін түсіндіреді; Қазақстандағы құмықтарда жергілікті қазақ және орыс ұлттарының тілдік, тұрмыстық және мәдени әсерлері байқалады; құмықтар Қазақстан кеңістігінде өзіндік тілдік ерекшеліктері мен салт-дәстүрлерін, мәдениетін, дінін сақтап келуде; Қазақстандағы басқа да ұлттарға қарағанда құмықтар дінді берік ұстап, шарифат заңдарын сай өмір салтына талпынады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Кадыраджиев К.С. Проблемы сравнительно-исторического изучения кумыкского и тюркских языков. - Махачкала, 1998.
- [2] Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. - Баку, 1991
- [3] Алиев К. Кумыки: имя, история, идентитет. 2011. <http://kumukia.ru>
- [4] Федоров-Гусейнов Г.С. История происхождения кумыков. – Махачкала: Дагестанское книжное издательство, 1996. -168 с.
- [5] Кадыраджиев К.С. Загадки кумыкской и тюркской истории от Эгейского до Каспийского морей. – Махачкала, 1992.
- [6] Аджиев М. Мы - из рода половецкого. – Рыбинск, 1992. -144 с.
- [7] Федоров Я.А. К вопросу об этногенезе кумыков // Научные доклады Высшей школы. Исторические науки. – Москва, 1959. №1.
- [8] Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа. – IV – X вв. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1979. -217с.
- [9] Аджиев А.М. У золотых родников. – Махачкала, 1991.
- [10] Идрисов Ю.М. Кумыкско-казахские межэтнические связи // Казахи России: История и современность. Материалы Международной научно-практической конференции. – Омск, 2010.
- [11] Муканов М.С. Этнический состав и расселение казахов Среднего жуза. – Алма-Ата, 1974.
- [12] Алиев К.М. Таргу-Наме. – Махачкала, 2001.
- [13] Аджиев А.М. Устное народное творчество кумыков. – Махачкала, 2005.

- [14] Шихалев Д.-М. Рассказ кумыка о кумыках. – Махачкала, 1993.
- [15] Алексеев В.П. География человеческих рас // Избранное в 5 т. Т. 2. Антропогеография. - Москва: Наука, 2007.
- [16] Ярлыкапов А. А. Религиозные верования // Народы Дагестана / Отв. ред. С. А. Арутюнов, А. И. Османов, Г. А. Сергеева. –Москва: Наука, 2002.
- [17] <http://tyurki.weebly.com>
- [18] Kumyk_Merke_25032014_NIA_V01
- [19] <http://xn----ntbbedaael5ct1hh8c.xn--p1ai/slovar/slovar.php>
- [20] Kumyk_Merke_25032014_NIA_V03

REFERENCES

- [1] Kadyradzhiev K.S. Problemy sravnitel'no-istoricheskogo izucheniya kumykskogo i tjurkskih jazykov. - Mahachkala, 1998.
- [2] Gejbuljaev G A. K jetnogenezu azerbajdzhancev. - Baku. 1991
- [3] Aliev K. Kumyki: imja, istorija, identitet. 2011. <http://kumukia.ru>
- [4] Fedorov-Gusejnov G.S. Istorija proishozhdenija kumykov. – Mahachkala: Dagestanskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1996. -168 s.
- [5] Kadyradzhiev K.S. Zagadki kumykskoj i tjurkskoj istorii ot Jegejskogo do Kaspijskogo morej. – Mahachkala, 1992.
- [6] Adzhiev M. My - iz roda poloveckogo. – Rybinsk, 1992. -144 s.
- [7] Fedorov Ja.A. K voprosu ob jetnogeneze kumykov // Nauchnye doklady Vysshej shkoly. Istoricheskie nauki. – Moskva, 1959. №1.
- [8] Gadlo A.V. Jetnicheskaja istorija Severnogo Kavkaza. – IV – X vv. – Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta, 1979. -217s.
- [9] Adzhiev A.M. U zolotyh rodnikov. – Mahachkala, 1991.
- [10] Idrisov Ju.M. Kumyksko-kazahskie mezhjetnicheskie svjazi // Kazahi Rossii: Istorija i sovremennost'. Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii. – Omsk, 2010.
- [11] Mukanov M.S. Jetnicheskij sostav i rasselenie kazahov Srednego zhuza. – Alma-Ata, 1974.
- [12] Aliev K.M. Targu-Name. – Mahachkala, 2001.
- [13] Adzhiev A.M. Ustnoe narodnoe tvorcestvo kumykov. – Mahachkala, 2005.
- [14] Shihalev D.-M. Rasskaz kumyka o kumyках. – Mahachkala, 1993.
- [15] Alekseev V.P. Geografija chelovecheskih ras // Izbrannoe v 5 t. Т. 2. Antropogeografija. - Moskva: Nauka, 2007.
- [16] Jarlykapov A. A. Religioznye verovanija // Narody Dagestana / Otv. red. S. A. Arutjunov, A. I. Osmanov, G. A. Sergeeva. –Moskva: Nauka, 2002.
- [17] <http://tyurki.weebly.com>
- [18] Kumyk_Merke_25032014_NIA_V01
- [19] <http://xn----ntbbedaael5ct1hh8c.xn--p1ai/slovar/slovar.php>
- [20] Kumyk_Merke_25032014_NIA_V03

Айдын Жалмырза

доцент кафедры тюркологии, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,

кандидат филологических наук,
Астана, Казахстан

АНАЛИЗ ПО АНКЕТИРОВАНИЮ СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ КУМЫКОВ, ПРОЖИВАЮЩИХ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. В этой статье мы будем рассматривать краткую историю кумыков, причину их переселения на казахскую землю, их культуру, религию и язык, письменность и литературу, а также сохранение данных ценностей в кругу кумыкской диаспоры, профессию и вопросы сохранения традиций, также подводить итоги анкетирования международного проекта, проведённого совместно с немецкими и казахстанскими учеными «Взаимодействие тюркских языков и культур в пост-советском Казахстане» и анализировать аудио материалы.

Казахстан многонациональное, полиязычное, поликонфессиональное государство, где проживают представители более 120 различных этносов. В Казахстане проживает 25 тюркских этноса, говорящих на разных тюркских языках кыпчакской, огузской и карлукской групп.

Ключевые слова: Казахстан, кумыки, диаспора, краткая история кумыков, тюркские этносы Казахстана